

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

KAKO TIJELA PAMTE: TETOVAŽA IZ JNA KAO FIGURA SJEĆANJA

Diplomski rad

Duje Dorotka

Mentor: Dr. sc. Sanja Potkonjak

Zagreb, 2014.

Sadržaj:

1. Uvod.....	1
2. Konceptualizacija terena.....	1
3. Tetovaža u europskom diskursu.....	5
3.1. Predznanstveno razdoblje.....	5
3.2. Razvoj antropološkog pristupa: 19. i 20. Stoljeće.....	6
4. Pregled ključnih teorija studija sjećanja.....	11
5. „Svatko ima pravo na sjećanje“ – zajednica sjećanja na JNA.....	14
6. Tinta, igla i konac – deskripcija i tipologizacija tetoviranja u JNA.....	16
7. Što sve tijela pamte?.....	20
8. Uspomena iz JNA.....	23
9. Razlomljena prošlost – osobni i društveni (dis)kontinuiteti.....	25
10. Zaključak – <i>'Ko to više gleda.....</i>	26
Popis priloga.....	28
Popis izvora.....	31

Kako tijela pamte: tetovaža iz JNA kao figura sjećanja

Sažetak

U radu se problematizira status tetovaža napravljenih u Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA) nakon političke tranzicije. Osim što svoje nositelje ove tetovaže mogu upućivati na najrazličitije događaje iz prošlosti, različite intervjuima prikupljene naracije o životu u JNA upućuju na postojanje donekle suprotstavljenih pojedinačnih tumačenja osobnih povijesti, koja mogu ali i ne moraju sadržavati elemente nostalgije. Osim ovoga, činjenica da postoji određena zajednica pamćenja predstavljena u obliku internetskog Foruma bivših pripadnika JNA čijim je članovima iskustvo vojske jedna od identificirajućih životnih epizoda potvrđuje da ove tetovaže i danas imaju kolektivnu dimenziju, budući da ih ova zajednica prepoznaje kao dio svoje kolektivne prošlosti. Na temelju ovoga tetovaže iz JNA moguće je protumačiti kao svojevrzne figure sjećanja, pošto odgovaraju svim trima kriterijima koje autor ove sintagme, Jan Assman, navodi, a to su: vezanost za prostor i vrijeme; vezanost za zajednicu; mogućnost rekonstrukcije.

Ključne riječi: JNA, tetovaža, figure sjećanja, nostalgija

How bodies remember: tattoos made in the YPA as a figure of memory

Summary

This paper is problematising the status of tattoos made in the Yugoslav People's Army (YPA) after the political transition. Besides the fact that these tattoos can refer their bearers to a spectre of different episodes from the past, different narations about life in YPA that were collected in the interviews show the existence of somewhat opposed individual interpretations of personal histories, which may or may not be interpreted as nostalgic. Besides this, the fact that there is a specific remembering group introduced in the form of an internet Forum of ex members of ex YPA, to whose members the experience of military is one of the identifying episodes of life, confirms that these tattoos still have a collective dimension, given that this community recognises them as a part of their collective past. After all this being said, tattoos from YPA can be interpreted as figures of memory, because they incorporate all of the criteria that Jan Assman,

who devised the term, gives us. They are: connected to space and time; connected to a community; and have a capability of reconstruction.

Key words: YPA, tattoo, figures of memory, nostalgia

1. Uvod

Ovaj rad zamišljen je kao pokušaj da se tetovažama napravljenim u nekadašnjoj Jugoslavenskoj narodnoj armiji (u nastavku *JNA*) pristupi kao fenomenima u okviru antropologije društvenog sjećanja. Jedno od područja interesa ove discipline jest detekcija i deskripcija načina na koje se sjećanja generiraju oko različitih materijalnih artefakata. Iz ove perspektive, prvo što će biti važno ispitati jest kako i u kojoj je mjeri tetovaža uopće, kao relativno trajan i namjerno napravljen trag na ljudskom tijelu, sposobna inicirati i osvijestiti procese prisjećanja kod različitih ljudi i u različitim povijesnim, socijalnim i političkim kontekstima. Dalje, bit će zanimljivo promotriti do koje je mjere neka tetovaža sposobna ispoljavati *slična* sjećanja kod određene grupe ljudi, i mogu li u ovom pogledu tetovaže iz JNA biti protumačene kao svojevrsne *figure sjećanja*, u smislu da određene zajednice upućuju na upamćene dijelove prošlosti važne za njihov identitet. Vezano s ovim, biti će riječi i o različitim diskurzivnim pozicijama koje nositelji ovih tetovaža zauzimaju u govoru o svojim iskustvima tetoviranja, te kako se ove narativne forme uklapaju u teorije *nostalgije*.

Osim ovoga, u radu će biti govora i o situiranju tetovaža iz JNA u postojeće taksonomije *kulture tetoviranja*, teorijskog koncepta razrađenog u jeku iznimnog porasta antropološkog interesa za tetoviranje krajem dvadesetog stoljeća, a uvelike zasnovanom na studijima simboličke komunikacije kao teorijskog pristupa koji kulturu tumači kao sustav simbola i njima pripisanih značenja.

Cilj rada je istražiti kakvi se to sve “novokomponirani” narativi oblikuju oko ovih tetovaža nakon promjene političkog režima, te kako se ova tri na koži izbodena slova (ne)uklapaju u tranzicijom razlomljene osobne povijesti njihovih nositelja.

2. Konceptualizacija terena

Prije nego se upustim u izlaganje i analizu podataka prikupljenih u istraživanju čini mi se važnim elaborirati praktični dio svoga rada, to jest objasniti što je to točno moj teren, a ovome svakako mora prethoditi eksplikacija toga što etnografski teren *uopće* jest i kako ga shvaćamo.

Prema piscima metodološkog priručnika *Writing ethnographic fieldnotes* etnografsko istraživanje je "studija zajednica i ljudi u njihovom svakodnevnom životu" (Emerson et al. 1995: 1). Ovu prilično jednostavnu i uopćenu definiciju autori dalje razlažu govoreći kako etnografski teren predstavlja zapravo dvostruk zadatak: s jedne strane, istraživač mora *uroniti* u zajednicu, ući u sasvim nove svjetove i znanja, a s druge mora naučiti kako u pisanoj formi *reprezentirati* shvaćanja koja su rezultat ovog iskustva, i to na način da krajnji produkt istraživanja, tj. etnografija, bude razumljiva i čitateljima koji o istraživanoj zajednici ne znaju ništa (ibid: 15).

Termin *reprezentirati* namjerno je istaknut u gornjem pasusu pošto mu je za potpunije shvaćanje potrebno dodatno objašnjenje. Naime, ovdje se ne radi o tome da je važno što vjernije, "objektivnije" prenijeti na papir "stvarno stanje stvari" sa terena, kako bi se to isprva moglo činiti. Reprezentacija je u ovom smislu, kao što je u svojim analizama popularne kulture shvaća Stuart Hall¹, proces *proizvodnje* značenja. To znači da je etnograf dionik procesa proizvodnje značenja koji na terenu konstruira, osmišljava i daje značenje svemu onom što vidi, čuje i osjeti. Pisanje etnografije, dakle, interpretativna je radnja čiji uspjeh ovisi kako o tome koliko dobro se istraživač snašao na terenu i koliko je duboko i vješto uronio u "mreže značenja"² koje oblikuje istraživana zajednica, tako i o tome koliko je sposoban ta "autentična" značenja pretočiti u tekst. Clifford Geertz, pionir američke interpretativne antropologije pritom kaže da je također važno osvijestiti da je istraživačeva verzija priče interpretacija *drugog reda*, pošto su prvi interpretatori neke kulture sami njeni sudionici, koji istraživaču zapravo ne mogu ponuditi više od vlastitog, subjektivnog viđenja svog života u određenoj zajednici. (Geertz 1973: 3). Stoga je vrlo važno, ukoliko se žele izbjeći nedosljedne ili nepotpune interpretacije, ući u teren "otvorenog uma" i, poput djeteta, krenuti otpočetka. Ovim dolazim do same srži metodologije utemeljene teorije (eng. *grounded theory*) koju su utemeljili Barney G. Glaser i Anselm L. Strauss sredinom 60-ih godina prošlog stoljeća, otkad su je prigrlili mnogi istraživači koji se na terenu koriste kvalitativnim metodama istraživanja, a na čije sam se osnovne postavke i sam oslanjao u pisanju ovog rada. Ukratko, riječ je o tome da se u istraživanju maksimalno smanji utjecaj svih mogućih pred-koncepcija, pred-rasuda, pred-mišljenja, kako bi se omogućilo da se teorija sama "izrodi" iz podataka, to jest da je direktno utemeljena u podacima, tako da se teren ne pretvori tek u

1 Za detaljniju eksplikaciju pojma vidi Hall, Stuart. 1997. "The Work of Representation." U *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. ed. Stuart Hall. London: Sage, 1-74.

2 Ovako Weber definira kulturu, a Geertz pružima definiciju (vidi Geertz: 1973)

provjeru neke na početku postavljene teze. Ispitivane zajednice potrebno je stoga što je više moguće opisivati u terminima i kategorijama koje oni sami koriste, a ne ih tek pokušati uklopiti u znanstvene i analitičke unaprijed postavljene okvire. Istraživač u utemeljenoj teoriji formira svoje analitičke postavke kroz sam teren, i cijelo vrijeme ih provjerava i modificira “poput stolara koji namješta nova vrata, pa čas modificira vrata, a čas okvir na koji će vrata biti položena” (Emerson et al. 1995:144). Prema tome, ova vrsta analize istovremeno je induktivna i deduktivna – jer se analitičke kategorije jednom stvorene na terenu stalno iznova provjeravaju i propituju u odnosu na sakupljene podatke. Najveća prednost ove metode svakako je u tome što, ukoliko uspješno internaliziramo njene osnovne zahtjeve, smanjuje opasnosti od umetanja egzogenih značenja prilikom interpretacije podataka. Jedino što u ovom smislu ostaje problematično jest – što uopće znači "pristupiti otvorenog uma" i kako to postići? Kako, recimo evo na primjeru ovog rada o tetovažama iz JNA, o kojima gotovo bilo tko sa područja bivše Jugoslavije zna i misli ponešto, krenuti *otpočetka*? Naravno, u strogom smislu ovo je neizvedivo, no “postoji razlika između otvorenog uma i prazne glave” (Dey 1999 prema Charmaz 2006: 48). Ono što se ovim želi reći jest da jednostavno neke predkonceptije ne možemo samo izbrisati. No, kao što klasična fenomenološka literatura sugerira³, možemo ih *osvijestiti* i obuhvatiti u svojevrsnu "metodološku zgradu", kako bi ih imali u vidu i pazili na njih da istraživanju pristupimo "hladne glave" koliko god je to moguće.

Kao što je već naznačeno, kako bi istraživanje bilo što uspješnije nužno je prvo *ući* u istraživanu zajednicu. Vezano uz gore navedenu definiciju etnografije kao dvostrukog zadatka *uključivanja u-* i *pisanja o-*, autori navedenog priručnika razlikuju dvije različite pozicije koje etnografi na terenu mogu birati ili kombinirati. Prva je ona u kojoj je naglasak na *sudijelovanju*. Istraživači koji biraju ovaj pristup više su uključeni u zajednicu i njene svakodnevne aktivnosti, u kojima onda postepeno i s vremenom sazrijevaju neke spoznaje. Drugi su oni čiji je naglasak na *pisanju*. Njihov pristup nešto je brži i dinamičniji pošto manje sudjeluju, a više promatraju. Drugim riječima, ne dopuštaju da ih sudijelovanje *koči* u istraživanju. Cijelo vrijeme su u potrazi za onim konkretnim fenomenima po koje su došli (Emerson et al. 1995:17).

3 Vidi Husserl, E. 1983. *Ideas*. Martinus Nijhoff Publishers, Boston.

U svom sam istraživanju, po naputku “neka istraživani problem oblikuje metode koje će se koristiti” (Charmaz 2006: 15) bio primoran najvećim dijelom oslanjati se na ovaj drugi pristup, a u nastavku ću objasniti i zašto.

Činjenica da pojedinci koji su odslužili vojni rok u JNA zapravo ne tvore nikakvu konkretnu, koherentnu zajednicu, barem ne u smislu da zauzimaju neki određeni zajednički prostor u određenom vremenu, naizgled prilično ograničava sudionički aspekt istraživanja. Ova vremenska i prostorna izmještenost terena na samom početku promišljanja o metodologiji naveli su me da pitanja poput *gdje* ili *kada* je moj teren preformuliram u - *tko* je zapravo moj teren? S obzirom na to da je u fokusu istraživanja, kao što je u uvodu naznačeno, sjećanje koje se vezuje uz tetovaže iz vojske, a nositelji tog sjećanja su živi pojedinci koji su za vrijeme vojnog roka u JNA imali barem nekakvo iskustvo tetoviranja, oni – to jest, točnije, njihovo *sjećanje* moj je teren. A sjećanje, kako ga vidi Mitja Velikonja, “dijelove prošlosti prilagođava, nadodaje i više je podređeno prezentističkim imperativima” (Velikonja 2010:29). Dakle, već je na samom početku jasno da će svi iskazi mojih kazivača zapravo biti već interpretirana građa, da su događaji, ljudi i radnje o kojima će mi oni pričati provučeni kroz filter godina njihovog života, i da će, prema tome, sam moj teren biti interpretacija drugog reda, pokušaj aktivnog razumijevanja i dijaloškog postavljanja prema značenjskim sustavima mojih sugovornika.

Upravo zbog toga što je predmet istraživanja sjećanje na nešto što više ne postoji, nekakvo "spontano" istraživanje kakvo se zagovara prvim spomenutim pristupom je uvelike otežano – jer kako *spontano* izazvati sjećanja? Zbog toga, u ovom radu pretežito sam se oslonio na pristup s naglaskom na pisanju o-. Ta je strategija dijelom osnovana i zbog značajnog manjka sudioničkih situacija u kojima bi se sjećanje spontano iskazivalo. Ono je za potrebe ovoga rada izazvano mojim pitanjima i rekonstruirano u istraživački iniciranoj situaciji. Glavna istraživačka metoda koju sam zato koristio bili su neformalni i polustrukturirani intervjui, u kojima sam nastojao doznati što je više moguće o pojedinim interpretacijama JNA tetovaža, ali i o praksama tetoviranja, esteticima tetovaža i sl. Intervjui su bili provedeni sa petoricom kazivača na tri lokacije, u Splitu, gradu Hvaru i u Stupinu u blizini Šibenika. Svi sugovornici služili su vojni rok u razdoblju od 1963. do 1974., izuzev najstarijeg intervjuiranog gospodina koji je na odsluženju bio 1950. godine. Lokacije odsluženja mojih kazivača uključuju Tetovo (Makedonija), Trebinje

(BiH), Vis (Hrvatska), Nikšić (Crna Gora) i Travnik (BiH). Iako nisu svi nositelji tetovaža iz JNA, točnije jedan gospodin nije tetoviran, svi su kazivači imali određena iskustva vezana uz tetoviranje u vojsci što ih čini relevantnim sugovornicima za rad o sjećanju koje ove tetovaže posreduju.

Iako sam, dakle, svoje istraživanje bazirao na ovom drugom, aktivnijem pristupu, prije samog ulaska u teren pokušao sam se ipak donekle involvirati u ono što tražim. U ovoj, preterenskoj fazi putem internetskog *Foruma bivših pripadnika nekadašnje JNA* stupio sam u kontakt s brojnim ljudima koji aktivno njeguju svoja sjećanja na vojničke dane. Navedeni forum sugestivnog podnaslova: “svatko ima pravo na sjećanje” oblikuje internetsku zajednicu prisjećanja koja svoje članove adresira upravo podnaslovom ispisanim na svim jezicima zemalja bivše Jugoslavije, uključivo na mađarskom i albanskom. Osim što je taj forum izborom tema o životu u JNA bio iznimno informativan i inspirativan, također je poslužio i kao dobra platforma za upoznavanje ljudi, među kojima sam se s nekima našao i u kasnijim fazama istraživanja.

3. Tetovaža u europskom diskursu

3.1 Predznanstveno razdoblje

Razdoblje otkrića i kolonizacije Novog svijeta obilježilo je početak nove ere u promišljanju ljudske tjelesnosti i estetike tijela. Premda je još oko 430. godine pr. n. e. Herodot izvještavao o nekim ritualnim praksama tetoviranja kod Tračana (usp. Connerton 2011: 135), u Europi ovome fenomenu sustavnija pažnja nije pridana sve do kraja 16. stoljeća. U razdoblju kolonijalizma kada su kontakti bijelih doseljenika sa „egzotičnim“ tetoviranim Drugima postali prilično redoviti i učestali diljem Azije, Afrike i Amerike, javlja se potreba da se ova nova otkrića na neki način uklope u pojmovni univerzum Europljanina 16. stoljeća.

Ovo je ozračje u kojem nastaju i prvi ilustrirani izvještaji, a zatim i prve studije tetovaža. 1590. godine izlazi drugo, ilustrirano izdanje knjige *A Briefe and True Report of the New Found Land of Virginija* autora Thomasa Harriota. Za ilustracije bio je zadužen belgijski umjetnik Theodore de Bry. Kako nikada nije stupio na američko tlo, de Bry je svoje gravure temeljio na crtežima i skicama koje je dobivao od nekih nadarenijih kolonizatora. U svojim detaljnim

prikazima Indijanaca izrazitu je pažnju posvetio njihovim tetovažama i drugim načinima ukrašavanja tijela. Premda njegovi prikazi danas nemaju neku posebnu etnografsku vrijednost, jer sam autor nikada nije uživo vidio protagoniste svojih uradaka, rad Theodora de Bryja povijesno je važan jer su njegove gravure izdane u navedenoj knjizi ujedno i prvi objavljeni europski prikazi tetoviranih ljudi koji su inspirirali brojne naknadne rasprave i studije o tetovažama. (Schildkrout 2004: 324)

Prva takva studija objavljena je pod naslovom *Anthropometamorphosis* 1653. godine a njen autor je britanski protestantski liječnik John Bulwer. Osim što je prvo djelo u potpunosti posvećeno modifikacijama ljudskog tijela, značaj ove knjige leži i u tome što je u njoj zacrtan način na koji će tetovaže biti percipirane u europskoj javnosti u narednih nekoliko stoljeća (ibid: 324). Uspoređujući ukrašena tijela urođenika koja je vidio u ilustracijama poput de Bryjevih, sa „prirodnim“, čistim tijelom Europljanina napravljenim „na sliku Božju“, Bulwer oštro osuđuje bilo kakve tjelesne modifikacije uz tumačenje kako su ove prakse zapravo pokušaj ljudske intervencije u Božji plan. Uzme li se u obzir i vremenski kontekst u kojem je pisao, možemo reći da je Bulwer, poput brojnih drugih autora svojeg doba, dokazujući nadmoć Europljana na neki način davao moralni legitimitet osvajačkim kolonijalnim pokretima. Ukrašeno tijelo prema njemu znak je divljaštva i neciviliziranosti, dok je čisto tijelo odlika civiliziranog Kršćanina. Zanimljivo je i da Bulwer posebno mjesto u svojoj knjizi posvećuje oštroj kritici europskih žena koje koriste šminku i druge preparate za uljepšavanje smatrajući kako se ovim jednako nagrđuje Božja kreacija. (ibid: 325) Koliko je ova njegova interpretacija ukrašenih tijela kao „primitivne“ odlike prihvaćena u europskoj javnosti svjedoči i činjenica da je sam Bulwer doživio tri izdanja svoje knjige. Dihotomija tetovirani divljaci/čisti civilizirani lako je ušla u tadašnji europski diskurs naprosto zato što je bila korisna, i morati će proći nekoliko stotina godina do razvoja nešto objektivnijeg i znanstvenijeg pristupa.

3.2. Razvoj antropološkog pristupa: 19. I 20. stoljeće

Interes antropologa za teme vezane uz tetovaže i tetoviranje prisutan je od samih početaka razvoja ove discipline kao autonomne znanstvene grane. Krajem devetnaestog stoljeća,

u vremenu kada su današnji „očevi antropologije“ tek sazrijevali u ozbiljne ljude, jedna javnosti i danas relativno nepoznata istraživačica napisala je prvi antropološki članak u potpunosti posvećen temi tetoviranja. Riječ je o britanskoj antropologinji Anne Walbank Buckland i njenom članku „On Tattooing“ izdanom 1888. u časopisu *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, koji je tri godine kasnije zajedno sa ostalim njenim radovima uklopljen u knjigu *Anthropological Studies*. Članak ugrubo može biti podijeljen u tri cjeline. U prvom dijelu autorica spekulira o tetoviranju u prošlosti, govoreći kako je ovaj oblik ukrašavanja tijela vjerojatno bio prihvaćen u vrlo ranoj fazi nastanka ljudske vrste, te da je u nekom od tih ranih razdoblja razvitka bio gotovo univerzalan. Njegova važnost, kaže, opada s napretkom civilizacije i počecima korištenja odjeće kao manje bolnog načina ukrašavanja (Buckland 1888: 319). U drugom dijelu autorica prelazi na etnografsku građu prikupljenu od različitih autora, na temelju čega iznosi prvu općenitu taksonomiju tetovaža, prema metodi izrade. Prva metoda, za koju drži da je starija, ne uključuje uporabu pigmenta (rezanje –eng. *gashing*). Drugi način izrade jest tetoviranje s uporabom pigmenta koji je prvo nanesen na kožu, a potom oštrim predmetima utisnut u tijelo (ibid: 319). Dok se u ova prva dva navedena dijela članka u radu Bucklandove jasno ocrta evolucionistički pristup koji je nekoliko desetljeća ranije razradio njen sunarodnjak i kolega Edward Burnett Tylor, treći dio ponešto odskače od ovog modela. Zadnji dio, koji obuhvaća gotovo polovinu rada, uključuje promišljanja o *funkcijama* koje tetovaže mogu imati u pojedinim društvima i u različitim kulturnim kontekstima. Iako već u prvim rečenicama dotičnog rada autorica eksplicira da tetovažu promatra primarno kao *ukras*, u ovom posljednjem dijelu ovome dodaje još i inicijacijsku, magijsku i statusnu ulogu koju tetovirani motivi mogu imati (ibid: 319, 321, 325).

Iako je Buckland ponudila prvu modernu deskripciju i tipologizaciju tetovaža pozivajući se na etnografsku građu, u njenom radu i dalje se očituje donekle negativno vrednovanje tetovaža kao nečeg pred-civilizacijskog i nazadnog. Također, pošto se fokusirala isključivo na tetoviranje u izvanoevropskim okvirima, u radu je zanemarena činjenica da su tetovaže u ovom razdoblju prisutne i u Europi već više od sto godina. Otkako je 1769. James Cook, kojemu dugujemo i

današnji termin za ovu vrstu ukrašavanja tijela⁴, sa Polinezijskog otočja uspješno kući doveo prvu skupinu tetoviranih engleskih mornara, tetovaže su se ubrzano počele širiti Starim kontinentom. Zanimljivo je i da su se u ovom razdoblju tetovirali svi društveni slojevi – od pomoraca, zanatlija i vojnika pa sve do aristokracije. Tadašnji mediji često su izvještavali o plemićima koji su se sa proputovanja Orijentom vratili sa tetovažama, među kojima su bili i ruski car Nikola drugi, švedski kralj Oskar, kao i većina muškaraca britanske kraljevske obitelji (Ebensten 1953: 16-20, prema Sanders i Vail 1989: 15). Iako se u početku moglo učiniti da će plemićko prihvaćanje tetovaža u devetnaestom stoljeću popularizirati tetoviranje i skinuti stigme *bezbožnog* ili *primitivnog* s ovog vida izražavanja, to se još neće dogoditi. Naime, već početkom dvadesetog stoljeća opada popularnost tetoviranju u elitnim krugovima, a ubrzo nakon uslijedile su i oštre osude tetoviranja u medijima (Sanders i Vail 1989: 17). Nakon relativno kratkog razdoblja oduševljenja, tetoviranje se ponovno spušta na dno ljestvice poželjnog ponašanja gdje i ostaje sve do druge polovice dvadesetog stoljeća.

Šezdesete godine prošlog stoljeća, kao ključno razdoblje preispitivanja dotad ustaljenih društvenih normi, bile su izrazito važne za promjenu percepcije o tetovažama. „Renesansa tetovaža“, kako ovo razdoblje danas nazivaju brojni autori (Pitts 2003: 3, Sanders i Vail 1989: 19, Schildkrout 2004: 335), označila je pomak u promišljanju ovog fenomena, kako u javnom tako i u znanstvenom diskursu. Prema Enid Schildkrout, ova *renesansa* uzrokovana je trima promjenama u svijetu tetoviranja. Prva je promjena u *klijenteli*. Konzumenti tetovaža nisu više samo mornari, zatvorenici i druge marginalne društvene skupine, već se tetovirati počinju i pripadnici srednje i više klase. Druga je promjena u *ikonografiji*. Nekad jednostavne rukom izbodene motive sada zamjenjuju kompleksne višebojne tetovaže izrađene električnim aparatima. Treća promjena vezana je za promjenu u percipiranju *tattoo* majstora. U ovom razdoblju tetoviranje postaje unosan posao, ali i prilika za novu vrstu kreativnog izražavanja pa se tetovažama više ne bave samo priučeni zanatlije, nego i akademski umjetnici (Schildkrout 2004: 319). Vezano uz ovu prvu promjenu, Victoria L. Pitts smatra ključnim upravo to što su se krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih tetovirati počinju brojne javne ličnosti – glazbenici, glumci, sportaši i drugi. Kako su oni ti koji postavljaju trendove, njihovim prihvaćanjem ovog načina

⁴ Polinezijska riječ „ta-tu“ originalno znači „obilježiti“, a Cook je popularizira u Europi gdje zamjenjuje dotadašnji naziv *bockanje* (eng- pricking). Više vidi u Sanders, Clinton R i D. Angus Vail. 2008. *Customizing the Body*. Philadelphia: Temple University Press, pp. 14-15.

izražavanja tetoviranje polako sa društvenih margina prelazi u sferu popularne kulture (Pitts 2003: 9).

Narednih nekoliko desetljeća obilježeno je daljnjim porastom popularnosti tetoviranja, a krajem 20. i početkom 21. stoljeća tema postaje sve zastupljenija i u znanstvenim časopisima i monografijama. Ključno je da se u ovom razdoblju tetovaža sve manje promatra u vidu *ukrasa*, kako je primjerice vidi Buckland, te da se naglasak sve više stavlja na uloge i implikacije tetovaže u suvremenim zapadnim društvima. U nastavku teksta navesti ću neke od recentnijih autora koji su na ovaj način promatrali tetovaže.

Ranije spomenuta autorica Victoria L. Pitts u svojoj knjizi *In the Flesh: The Cultural Politics of Body Modifications* (2004.) promatra tetovažu, između ostalog, i kao platformu za izražavanje bunta protiv nekih ustaljenih društvenih konvencija. Ona govori o trima civilnim pokretima iz druge polovice dvadesetog stoljeća koji su koristili tetoviranje u ovu svrhu, a to su feministički, *gay* i *New age* pokret. Prema Pitts, pripadnici ova tri pokreta koristili su različite tjelesne modifikacije, među kojima i tetovaže, kako bi izrazili otpor protiv socijalne kontrole nametnute općeprihvaćenim pojmom *lijepog*. Drugim riječima, pojedinci uzimajući tijelo „u svoje ruke“ namjerno prkose nekim patrijarhalnim, konzervativnim i ustaljenim društvenim normama. (Pitts 2004: 6-9).

Iako su, dakle, neki civilni pokreti nastojali „šokirati“ javnost i prenijeti svoje poruke ekscesivnim tetoviranjem, ova subverzivna uloga tetovaže još je izraženija u totalitarnim sredinama. Margo DeMello u svom članku „Tattooing Among Male American Prisoners“ (1993.) govoreći o zatvorskom tetoviranju kao najbitniju odliku ovih tetovaža navodi upravo otpor prema zatvorskom režimu. Prema njoj, zatvorenik koji je lišen slobode i svega što posjeduje traži utočište u jedinome što mu je ostalo – u respektu. Taj respekt on nastoji održati na način da se ne pokorava zatvorskim propisima, već da „igra po vlastitim pravilima“. Kako je tetoviranje u zatvorima zabranjeno, zatvorenici se na ovaj način inate totalitarnom režimu u kojem su zatočeni. Drugim riječima, tetoviranje u zatvorima subverzivni je tjelesni akt kojim zatvorenik preuzima vlast nad svojim tijelom i izaziva sistem koji ga pokušava kontrolirati. (DeMello 1993: 13). DeMello „kulturu tetoviranja“ hijerarhijski postavlja u četiri odvojene sfere: profesionalno tetoviranje, poluprofesionalno tetoviranje, ulično tetoviranje i zatvorsko

tetoviranje. Ova podjela utemeljena je na društvenim, ekonomskim, umjetničkim i tehnološkim faktorima, a prema svim navedenim kriterijima zatvorsko tetoviranje je na dnu hijerarhije. Dok u profesionalnoj i poluprofesionalnoj sferi tetovaže izrađuju (u manjoj ili većoj mjeri) specijalizirani umjetnici koji svoje usluge naplaćuju, zatvorske i ulične tetovaže obično izrađuju amateri koji svoje usluge nude u zamjenu za razne stvari. Također, umjetnički doseg zatvorskih i uličnih tetovaža često je ograničen tehnološkim faktorima. Dok se u prve dvije sfere tetovaže izrađuju specijaliziranim aparatima koji omogućuju izradu velikih i višebojnih *renesansnih*⁵ tetovaža, tetoviranje u zatvoru i na ulici ograničeno je na ručnu izradu iglom za šivanje oko koje je namotan konac umočen u tintu, ili pak u nekim slučajevima na uporabu jednostavnog aparata za tetoviranje iz kućne radinosti⁶, pa su tetovirani motivi u pravilu jednobojni i jednostavniji (ibid: 10). Premda se, dakle, tetoviranje u ovim četirima sferama odvija na različite načine i rezultira vidno različitim tetovažama, među različitim sferama ipak ima određenih kontakata. Tetovaže iz zatvora, primjerice, po izlasku zatvorenika na slobodu često znaju biti „uljepšane“ u salonima. Također, ulične tetovaže često bivaju „nadograđene“ u zatvorima i obrnuto. (ibid: 12). Štoviše, osim činjenice da je u zatvorima tetoviranje zabranjeno, između posljednje dvije sfere tetoviranja ni nema neke prevelike razlike prema gore navedenim kriterijima. Ipak, kao što je ranije navedeno, upravo je činjenica da je tetoviranje u zatvorima zabranjeno ključna u određivanju zatvorskih tetovaža kao zasebne taksonomske jedinice.

Posljednji autor na čiji se rad želim osvrnuti u ovom poglavlju je britanski antropolog Paul Connerton. Iako će njegov doprinos studijima sjećanja biti šire razmotren u sljedećem poglavlju, ovdje želim ukratko izložiti neke njegove ideje o tetovažama i tetoviranju navedene u knjizi *The Spirit of Mourning* u kojoj je jedno od poglavlja posvećeno upravo ovoj temi. Govoreći iz pozicije istraživača kolektivnog sjećanja, za Connertona ljudska koža svojevrsna je eksterna biografska memorija, sustav u tijelo „ugrađenih“ *mjesta sjećanja* iz kojih se rekonstruiraju osobne povijesti kroz zapamćene događaje. Ona tijekom vremena akumulira kompleksnu tekstu obilježja koja onda svjedoče o načinima na koje su neke eksterne sile utjecale na tijelo. Tetovaže su, prema tome, *literalizacije* događaja i okolnosti koji bi u slučaju

⁵ Sintagma „renesansne tetovaže“ u literaturi se koristi kako bi se ukazalo na razliku između tetovaža napravljenih prije i nakon *renesanse tetovaža*.

⁶ Ovi „primitivni“ aparati za tetoviranje karakteristični su za zatvorske i ulične sfere tetoviranja. Napravljeni su od malog elektromotora koji može biti izvađen iz gotovo bilo kojeg uređaja na baterije.

izostanka tetovaže bili registrirani lingvistički, a ne fizički. (Connerton 2011: 133). Jednako kao što nas ponovni posjet nekom mjestu na kojem nismo bili dugo ne tjera samo na prepoznavanje geografskog prostora, već i na prisjećanje na događaje koje smo tu proživjeli, ljude koje smo upoznali i misli koje smo u tom trenutku imali, tetovaža je u jednakoj mjeri „kod sjećanja“ koji izaziva refleksije o prošlosti. Parafrazirajući Vyvyn Lazongu, *tattoo* umjetnicu iz Seattlea, Connerton zaključuje da tjelesne modifikacije kod pojedinca *osvještavaju sjećanje*, pošto te modifikacije, bilo da su tetovaže ili nešto drugo, postaju neizbrisive referentne točke iz prošlosti koje osnažuju osobne povijesti (ibid: 143).

4. Pregled ključnih teorija studija sjećanja

U sljedećem poglavlju želim ukratko naznačiti neke ključne teorije unutar širokog polja studija sjećanja koje ću u daljnjem tekstu koristiti kao „smjerokaze“ u interpretaciji podataka iz istraživanja.

Iako je sintagma *kolektivno sjećanje* prvi put upotrebljena još 1902. godine u djelu Huga von Hofmannsthala, prvi autor koji je posvetio sustavnu pažnju ovoj pojavi bio je francuski teoretičar Maurice Halbwachs. U djelu *La memoire collective* (1925.) Halbwachs navodi da je ono „u veoma velikoj mjeri rekonstrukcija prošlosti pomoću podataka pozajmljenih iz sadašnjosti, štoviše, rekonstrukcija koja je stvorena putem rekonstrukcija prethodnih razdoblja, u kojima su predodžbe o prošlosti već izmijenjene“ (Halbwachs 2001: 75, 78 prema Velikonja 2010: 27). Drugim riječima, prema ovome autoru događaji, osobe i mjesta koji su predmet sjećanja nikada nisu dostupni u svojoj „originalnoj“ formi, već su uvijek interpretirani u skladu s nekom vrstom idealizirane (ili demonizirane) predodžbe o prošlosti koja se može ali i ne mora podudarati sa službenim povijesnim izvješćima. Pritom je važno imati na umu da su nositelji sjećanja grupe, a ne pojedinci, jer „Svako prisjećanje, ma koliko osobno (...) opstoji u vezi sa čitavim ansamblom dojmova koje posjeduju mnogi drugi: s osobama, mjestima, sastancima, riječima, načinima govora, to znači s čitavim materijalnim i moralnim životom društva kojeg jesmo ili smo bili pripadajući dio (Connerton 2004: 55). Connerton u svojoj interpretaciji Halbwachsa dalje navodi da je ideja sjećanja pojedinca koje bi bilo potpuno autonomno od

društvenog sjećanja „apstrakcija gotovo lišena smisla“, budući da „Grupe omogućuju pojedincima okvire unutar kojih su njihova sjećanja lokalizirana, a sjećanja se razmještaju nekom vrsti kartografije“ (ibid: 56-57). Iako je, dakle, pojedinac taj koji „ima“ pamćenje, to pamćenje je uvijek kolektivno određeno.

Različite grupe pamte različite epizode iz prošlosti koje su za njih bitne i tumače ih na adekvatno tome. Jan Assman pritom kaže da ukoliko se radi o tome da je „što ne smijemo zaboraviti?“ središnje pitanje oko koje se neka grupa okuplja, te da ovo određuje identitet i samopercepciju te grupe, govorimo o *zajednicama pamćenja* (Assman, 2006: 47-48). Vezano s ovim, Maja Brkljačić i Sandra Prlenda ističu da je ova veza selektivno pamćene povijesti i identiteta *političke naravi*, budući da svaka od politički antagoniziranih društvenih grupa „gura“ u javnost svoje viđenje minulih vremena i događaja (Brkljačić i Prlenda, 2006: 10). Pamćenja, dakle, može biti onoliko koliko je i zajednica koje pamte. Zato je važno pojmove pamćenje i sjećanje razlikovati od povijesti i povijesne rekonstrukcije. Među autorima koji su pažnju posvetili razlikovanju pamćenja i povijesti svakako treba spomenuti Pierrea Norau i njegov članak „Između Pamćenja i Historije: Problematika mjesta“. Prema njemu, pamćenje je „život koji uvijek stvaraju žive ljudske skupine“ (Nora 2006: 24), i po svojoj prirodi je višestruko i razdijeljeno, kolektivno, pluralno i individualizirano. Povijest, s druge strane, „uvijek je problematična i nepotpuna rekonstrukcija onog čega više nema“ (ibid: 24), ona pripada „svakome i nikome“ (ibid: 25) što joj omogućuje da se poziva na univerzalnost, budući da verziju prošlosti koju ona nudi obično (barem u potpunosti) ne priznaje ni jedna konkretna zajednica. Povijest je, dakle, samo jedna u nizu interpretacija prošlosti koja u suvremenim društvima⁷, pošto ona često uključuju niz različitih a nekad i suprotsavljenih zajednica pamćenja, pretendira na objektivnost iskaza i nudi se kao službena verzija prošlosti. Nora pritom navodi da povijest ovim procesom objektivacije prošlosti izravno prijeti pamćenju zajednica, koje su u strahu od zaborava primorane svoje naracije pohraniti u svojevrsna *mjesta pamćenja* kako bi ih očuvale (ibid: 28). Glavna uloga ovih mjesta jest „zaustavljanje vremena, blokiranje napretka zaborava (...) da bi se maksimum smisla sakupio u minimumu znakova“. (ibid: 37)

⁷ Prema Nori razilaženje pamćenja i povijesti je rezultat uspostavljanja „države društva“ koja je zamijenila dotadašnju „državu naciju“. Vidi više u Nora 2006:27.

Na tragu ovog promišljanja o prostornoj i vremenskoj uvjetovanosti sjećanja nalazi se i koncepcija *figura sjećanja* koju u članku naslovljenom „Kultura sjećanja“ razrađuje Jan Assman⁸. Prema ovom autoru, da bi se učvrstila u sjećanju grupe, *istina* mora biti predstavljena konkretnom obliku nekog događaja, osobe ili mjesta. Oni prilikom „ulaska“ u pamćenje bivaju pretvoreni u pojmove i simbole, elemente sustava ideja zajednice, koje Assman naziva figurama sjećanja (Assman 2006: 54). Tri su glavne značajke figura sjećanja. Prva je *vezanost za prostor i vrijeme*. One „nužno trebaju biti materijalizirane u određenom prostoru i aktualizirane u određenom vremenu“ (ibid: 54), moraju biti prostorno i vremenski konkretne. Druga značajka je *vezanost uz grupu*, jer „U njima je iskazano opće stajalište grupe; oni reproduciraju ne samo njenu prošlost, već definiraju i njezino biće, njezine značajke i slabosti“ (ibid: 55). Ovdje je također važno napomenuti da ove zajednice pamćenja čuvaju svoju prošlost iz dva aspekta: da bi naglasili svoju posebnost u odnosu na druge, ali i da bi naglasili vlastiti kontinuitet i održali „svijest o svom identitetu kroz vrijeme“ (ibid: 55). Treća je značajka *moгуćnost rekonstrukcije* prošlih vremena i događaja na koja ove figure upućuju. „Prošlost se u njemu [pamćenju] ne može očuvati naprosto kao takva. Ona je neprestano reorganizirana kroz promjenjivi relacijski okvir sadašnjosti što se kreće unaprijed“. (ibid: 56)

Prije kraja ovog poglavlja u kojem sam nastojao objediniti teorijske postavke kojima ću se služiti u svojim interpretacijama, želim se još kratko osvrnuti na neke komentare o društvenom sjećanju u okvirima postsocijalizma. Mitja Velikonja, autor studije o nostalgiji na području bivše Jugoslavije, navodi da je u ovim zemljama u pogledu društvenog sjećanja situacija specifična, pošto je riječ o društvima koja su „prošla kroz disruptivni proces raznih tranzicija“ (Velikonja 2010: 30). Iako je postsocijalistički val tranzicija u različitim zemljama nastupio u različitim formama i s različitim intenzitetom, agresivni revizionizmi koji su u vremenu raspada bivših sistema zahvatili sve zemlje u pretvorbi uzrokovali su kod ljudi krize identiteta i „ozbiljne lomove u njihovim narativima uspomena, kako osobnih tako i društvenih“ (ibid: 30). Ipak, ove nove progresističke ideologije sročene u obliku *krajeva povijesti* ili *ostvarivanja tisućljetnih želja* dijelovale su u dva smjera. S jedne strane, one stvaraju novu utopiju u sadašnjosti i budućnosti, ali s druge omogućuju stvaranje suprotnih, *nostalgičnih* diskursa koji tumače prošlost drugačije. „Nostalgija je (...) inverzni i u isti mah integralni

⁸ Iako, kako sam navodi, *figure sjećanja* spominje već sam Halbwachs, samo ih naziva drukčije – *slike sjećanja*.

sputnik suvremenih progresističkih ideologija, odnosno obuzetosti budućnošću“ (ibid: 30). U govoru o nostalgiji ključno je naznačiti nekoliko stvari. Prvo, za nju vrijedi isto što i za ostale oblike sjećanja, a to je da se nikada ne referira na „stvarnu“ prošlost nego uvijek na neke idealizirane slike o prošlosti. Druga važna napomena jest da nostalgija nije samo povratak u prošlost, nego i kritika sadašnjosti, pošto se uvijek radi o nepovratno izgubljenom, ali *boljem* vremenu, društvu, sistemu itd. Treće, iako nostalgije mogu biti i kolektivne, svaki nostalgikar interpretira prošlost na neki sebi svojstven način i žali za različitim njenim segmentima. Na temelju svega ovoga Velikonja definira nostalgiju kao „kompleksnu, diferenciranu i promjenjivu, emotivno nabijenu, osobno i kolektivno, (ne)instrumentaliziranu priču koja na binaran način veliča romantizirana izgubljena vremena, ljude, predmete, osjećaje, mirise, događaje, prostore, odnose, vrijednosti, političke i druge sisteme, i istovremeno – u oštrom kontrastu prema manje vrijednoj sadašnjosti – žali zbog njihovog gubitka. To je žal za nepovratnim gubitkom prošlosti, čežnja za njom a često i utopijska želja i nastojanje da se ona vrati“ (ibid: 31-32).

5. „Svatko ima pravo na sjećanje“ – zajednica sjećanja na JNA

Ranije sam već naznačio da je prvi problem s kojim sam se susreo pri planiranju svojeg istraživanja bio vezan uz izmještenost terena. Ovaj problem za mene je imao dvije dimenzije. S jedne strane, nametnulo se pitanje može li se uopće ovako heterogena i raspršena masa ljudi koji su u različitim vremenskim razdobljima i na različitim geografskim područjima odsluživali vojni rok, nazvati *zajednicom* samo na temelju činjenice da su svi dio svog života proveli u JNA? S druge strane, problem se manifestira u nešto praktičnijim poteškoćama, poput kome se uopće obratiti s pitanjima, i gdje potražiti potencijalne kazivače?

U pokušaju pronalaska odgovora na ova pitanja ključno otkriće bio je internetski *Forum bivših pripadnika nekadašnje JNA*. Ovaj forum osmišljen je kao platforma za okupljanje pojedinaca koji kroz razmjenu i međusobno komentiranje različitih iskustava aktivno njeguju svoja sjećanja na dane provedene u jugoslavenskoj vojsci. Podijeljen je na nekoliko glavnih grupa tema (prema vojničkim rodovima, regijama odsluženja i *Civilna platforma* kao rubrika „razno“) a najposjećenija je rubrika *Kantina* u čijem podnaslovu stoji „Neobavezno ćaskanje o

vojničkim danima“. Ovo je ujedno i „najslobodnija“ rubrika u kojoj bivši vojnici u temama poput *Vojničke priče*, *Anegdote*, *zanimljivi i smešni događaji i doživljaji iz JNA*, *Život posle JNA* (...) iznose svoje doživljaje i refleksije o pojedinim segmentima iz sveukupnog života u vojsci. U trenutku pisanja rada forum broji nešto više od četiri i pol tisuće registriranih korisnika. Kako bih ilustrirao značaj koji neki od članova foruma pridaju ovom segmentu svoje prošlosti, mogu ovdje spomenuti i svoj prvi kontakt. Na početku potrage za kazivačima na dotičnom forumu u postojećoj temi naslovljenoj *Tetovaže iz vojske*⁹ predstavio sam se kao student etnologije koji piše diplomski rad o tetovažama iz JNA, uz „oglas“ u kojem tražim da mi se jave (po mogućnosti tetovirani) ljudi koji bi voljeli popričati o svojim iskustvima. Iako na kraju nisam uspio doći do kazivača na ovaj način, reakcije na temu bile su više nego zanimljive. Među prvima koji su odgovorili bio je član pod nadimkom *Max Blitz* koji je izrazio nepovjerenje prema bilo kakvim akademskim interpretacijama života u JNA. Uputio me na drugu otvorenu temu u kojoj se nekolicina aktivnih članova izrazito negativno opredijelila prema studiji Tanje Petrović naslovljenoj „*Šta će nama vojničke priče?*“¹⁰. Izdvojiti ću samo neke od komentara: „Ništa posebno autorica nije rekla, tko je bio u JNA sve mu je jasno“ (MaxBunker); „Autorka je verovatno imala nameru da istovremeno bude filozof, sociolog i psiholog freudovske provinijencije, a uz to da u pojedinim delovima otkrije i toplu vodu (...)“ (dpuric); „Tanja Petrović očigledno nije cula za nas forum. Pozivam je da postane punopravni član foruma i razmeni misljenja sa nama“ (vladimir)¹¹.

Ono što se iz ovih reakcija da iščitati jest da očito postoji određena skupina ljudi kojima iskustvo služenja JNA nije samo „sporedna stanica“ u životu i koji su spremni reagirati ukoliko procijene da neka od interpretacija njihove prošlosti nije valjana. A imati ovo na umu važno je ukoliko želimo ponuditi odgovor na ranije postavljeno pitanje o tome sačinjavju li bivši vojnici iz JNA *zajednicu*. Vidimo, dakle, da unutar nepregledne mase međusobno nepovezanih pojedinaca koji su odsluživali vojni rok u Jugoslaviji ipak postoji jedna puno manja skupina kojima je sjećanje na ovo životno razdoblje bitnije nego drugima. Dotični forum stoga može biti

⁹ <http://jna-sfrj.forum-aktiv.com/t1231-tetovaze-iz-vojske>

¹⁰ PETROVIĆ, Tanja. 2011. "Šta će nama vojničke priče? Sjećanje na JNA na područjima bivše Jugoslavije" Link: http://www.drzavlanska-vzgoja.org/portals/0/dokumenti/clanki/petrovic_dmg_1.pdf (pristup 7. 3. 2014.)

¹¹ <http://jna-sfrj.forum-aktiv.com/t1253p15-slovenska-studija-o-sjecanjima-na-jna>

interpretiran kao svojevrsna *online* manifestacija onoga što Assman naziva *Zajednicom pamćenja*, budući da je za pojedince okupljene oko ovog foruma služba u JNA jedan od identificirajućih segmenata osobnih povijesti kojem se rado i često iznova vraćaju. Na pitanje „Što ne smijemo zaboraviti?“ oni svakodnevno odgovaraju otvaranjem različitih tema posvećenim pojedinim segmentima iz života u vojsci. Također, činjenica da je jedna od tih tema posvećena upravo vojničkom tetoviranju potvrđuje pretpostavku da tetovaže iz JNA sudionici ovog foruma vide kao dio *svoje* kolektivne prošlosti.

6. Tinta, igla i konac – deskripcija i tipologizacija tetoviranja u JNA

Iako su postojale određene varijacije u načinima izrade tetovaža u JNA, princip je bio manje-više svugdje isti. Najprije bi se željeni motiv kemijskom olovkom nacrtao na odabranom mjestu, a potom bi se običnom šivaćom iglom oko koje je bio namotan konac namočen u neku vrstu pigmenta bockalo po iscrtanim linijama kako bi pigment s konca ušao pod kožu i tako ostavio trajan trag na tijelu. Cijeli proces tetoviranja trajao je i do nekoliko sati, nakon čega je slijedio period oporavljanja „ranjenog“ mjesta na tijelu u trajanju od nekoliko dana. Korištenje igle i konca kao „alata“ za tetoviranje potvrđeno je u svim provedenim intervjuima, što i nije iznenađujuće pošto je i jedno i drugo bilo dijelom osnovne vojničke opreme. Iako je navedeni „klasični“ način izrade tetovaža podrazumijevao uporabu samo jedne igle, neki iskusniji vojnički *tattoo majstori* koristili su i po nekoliko igala postavljenih u snop kako bi proces bio brže gotov. Što se tiče izbora pigmenta, situacija je nešto raznolikija i u najvećoj mjeri je ovisila o opskrbljenosti vojničke kantine uredskim priborom. Među pigmentima kojima su tetovirani moji kazivači naveden je crni tuš i tuš u boji, potom tinta iz kemijske olovke ili nalivpera, a jedan od njih bio je tetoviran korištenjem gara od voštane svijeće. Ipak, čini mi se da bi bilo kakav pokušaj tipologizacije ovih tetovaža prema korištenim pigmentima bio nepotpun, naročito na ovako malom uzorku. Naime, kao boja za tetoviranje može poslužiti bilo što što ostavlja trag na papiru, a vojnici su za ove potrebe koristili pigmente koji su im bili lako dostupni u kasarni. Uzme li se ovo u obzir, nije isključeno da bi u ispitivanju nešto većeg broja ljudi s tetovažom iz JNA otkrili još neke inovativne „pigmente“ korištene u ovu svrhu.

Što se tiče ekonomskih i društvenih faktora tetoviranja, ponajviše vezanim uz izbor *tattoo majstora*, situacija je također bila različita od kasarne do kasarne. Prema podacima iz istraživanja, uspio sam prepoznati tri različita modela. Prvi je *međusobno tetoviranje bez naknade*. Ono se događalo spontano, bez jasnog plana: „I onda kad smo bili tamo na Zelen gori, šta ćemo... Nedilja, odmaranje, slobodni dan, ovako lijepo vrijeme... I onda, šta, ajde, jedan drugoga bodemo...”¹². Ovo je ujedno i najučestaliji model kojeg je potvrdila većina kazivača. No osim što su se vojnici na ovaj način međusobno tetovirali bez ikakve naknade, zanimljivo je da u ovom modelu u odnosu „tattoo majstor”-tetovirani nije postojao ni nikakav reciprocitet u smislu „ti meni-ja tebi”. Ni jedan od trojice kazivača koji su potvrdili da su bili tetovirani na ovaj način sami nisu tetovirali nikoga.

Drugi je model *tetoviranje uz robnu naknadu*. „A ja govorin – ma neman ti ja oklen to [tetoviranje] platiti. Ma nemaš mi –kaže on – šta platiti, šta god ćeš mi darovati... I ja govorin – evo tebi ovo nalivpero, a ja iman doma još za sebe”¹³.

Ovaj model, kao što mu i ime govori, podrazumijevao je svojevrsnu „nagodbu” oko toga što će biti „poklonjeno” izrađivaču tetovaže kao naknada za njegov trud. Ukoliko je slučaj takav da je naknada novčana, govorimo o trećem modelu, *tetoviranju uz novčanu naknadu*.

„To se, iglicom se bolo, sa tušom... I tuš u boji. I onda su to bile prave slike. On je ka pomorac, al profesionalno je tetovira u vojsci, ono, bia je umjetnik... Napravio je takve crteže i kasnije ih tetovažom prinio na tijelo, da su to mu plaćali... I to debelo su mu plaćali”¹⁴.

Ovdje se, dakle, radi o modelu tetoviranja koji se, govoreći o ekonomskim i društvenim aspektima tetoviranja, ne razlikuje previše od suvremenog tetoviranja u specijaliziranim salonima.

Pri odabiru vizualnog motiva koji će se tetovirati nije bilo pravila. Iako su postojale određene „smijernice” u smislu da, primjerice, u mornarici prevladavaju morski motivi poput sirena, sidra i sl. koji nisu bili zastupljeni u tetovažama kopnene vojske, svak je tetovirao ono što je sam htio. Primjerice, jedan od mojih kazivača tako se iz vojske vratio sa tetovažom palme i

¹² Kazivač Stipe Franjić, razgovor proveden 22.6. 2014. U Hvaru

¹³ Kazivač Ivan Lovrić, razgovor proveden 12.5. u Stupinu

¹⁴ Kazivač Vinko Kuzmanić, razgovor proveden 18.5. 2014. U Splitu.

sidra, iako je rok odsluživao u Nikšiću. Općenito, sugovornici su dosta isticali činjenicu da su ljudi u vojsci tetovirali „sve i svašta“. Sirene, orlovi, oružje, likovi iz stripova, politički motivi, imena bendova, nogometnih klubova i imena djevojki¹⁵ samo su neki od motiva kojih su se prisjetili. Ipak, ne može biti zanemarena činjenica da su čak trojica mojih sugovornika nositelji onoga što ću u nastavku teksta zvati *klasičnom* tetovažom iz JNA. Ove tetovaže, koje su objedinjavale natpis JNA zajedno sa godinom i mjestom odsluženja roka i inicijalima nositelja, svakako su bile najpopularnije. Najčešći odgovor sadržavao je konstataciju poput ove: „Obično, ono, 'ko nije 'tia ništa, napisa bi ono – JNA '74. Znaš, ili ovako, neku glupost...“¹⁶.

Popularnost tetoviranja također je varirala od kasarne do kasarne, ali ovisila je i o razdoblju u kojem su kazivači odsluživali vojsku. Kada sam svoje sugovornike zamolio da se prisjete koliko njihovih kolega iz vojske je bilo tetovirano, odgovarali su veoma različito. Najstariji kazivač koji je vojsku služio 1950. godine posvjedočio je da je u cijeloj svojoj četi jedini on imao tetovažu, dok su odgovori mlađih ispitanika koji su vojni rok odsluživali u šezdesetim i sedamdesetim godinama varirali od trideset do devedeset posto tetoviranih vojnika. Iako ovi podaci upućuju prije svega na regionalne razlike u popularnosti vojničkih tetovaža koje su mogle biti uzrokovane brojnim faktorima i vjerojatno su se mijenjale iz generacije u generaciju, ovaj „skok“ od jednog tetoviranog vojnika na početku pedesetih do devedeset posto vojnika na početku sedamdesetih možda se može promotriti i u širem kontekstu svjetskog porasta popularnosti tetovaža sredinom šezdesetih godina, o čemu je bilo riječi ranije¹⁷.

Pokušamo li nakon svega rečenog tetovaže i iskustva mojih kazivača uklopiti u hijerarhiju „kulture tetoviranja“ koju je u ranije spomenutom radu razradila DeMello, naći ćemo se „pred zidom“ pošto se ispostavlja da prema različitim kriterijima ove tetovaže mogu istovremeno biti svrstane pod više od jedne „sfere tetoviranja“. U daljnjem tekstu pokušat ću na temelju gore iznesenih podataka pojasniti što ovdje želim reći.

¹⁵ Zanimljivo je da su svi sugovornici, izuzev najstarijeg, u intervjuima ispričali priču o nekom kolegi iz kasarne koji je tetovirao ime djevojke koja ga je „ostavila“ nedugo nakon.

¹⁶ Kazivač Vinko Kuzmanić

¹⁷ Donošenju ovakvog zaključka svakako bi morala prethoditi iscrpnija analiza „civilnih“ tetovaža u vremenu o kojem se govori.

Naveo sam, dakle, da se umjetnički spektar tetovaža iz JNA proteže od jednobojnih amaterskih uradaka pa sve do „profesionalnih“ višebojnih tetovaža. Dok je u slučaju amaterskog tetoviranja način izrade ali i izgled same tetovaže bliži zatvorskoj ili uličnoj sferi (prilog 1), kazivač čiji citat navodim u obrazloženju trećeg modela tetoviranja ispravno uočava da su tetovaže čijoj izradi je on svjedočio „profesionalne“, to jest da je njihova izrada puno bliža profesionalnoj i poluprofesionalnoj sferi (prilozi 2 i 3). Kako je u navedenoj podjeli jedan od temeljnih umjetničkih i tehnoloških kriterija za razdvajanje profesionalnih i poluprofesionalnih tetovaža od zatvorskih i uličnih taj da potonje nikada nisu u boji, čini se da različite tetovaže iz JNA zaista možemo podvući pod različite sfere tetoviranja. Štoviše, uključim li u raspravu društvene i ekonomske kriterije situacija se dodatno zakomplicira. Plaćanje tetovaže novcem prema ovoj shemi odvija se isključivo u visokim sferama tetoviranja, dok je robna razmjena karakteristična za niže. I prema ovome drugi i treći model tetoviranja u JNA dovoljno se razlikuju da navedu na zaključak da se radi o različitim razinama kulture tetoviranja. Ipak, pokušaj uključivanja prvog modela tetoviranja u ovu hijerarhiju obeshrabruje ovakav zaključak. Ono što je prema DeMello zajedničko svim sferama kulture tetoviranja jest da izradu tetovaže uvijek prati određeni reciprocitet, bilo u vidu novčane ili robne naknade. Činjenica da je najveći broj tetovaža u JNA napravljen upravo *besplatno* od strane kolege iz kasarne stavlja ovu vrstu tetovaže van ikakve kategorije. Kada se stvari ovako postave, postaje jasno da je ovako postavljena hijerarhija kulture tetoviranja neadekvatna za interpretaciju tetovaža iz JNA, te da ju je potrebno modificirati kako bi bila korisna.

Ključan faktor koji je zanemaren u radu Margo DeMello a neizostavan je za interpretaciju vojničkih tetovaža kao zasebne taksonomske jedinice unutar kulture tetoviranja jest sveukupni *kontekst nastanka* tetovaže. Baš kao što je kontekst nastanka zatvorskih tetovaža uvijek zatvor i ruka kolege zatvorenika, uličnih tetovaža (uvjetno rečeno) ulica i neko koga prati glas da lijepo crta, a profesionalnih i poluprofesionalnih tetovaža (legalni ili ilegalni) specijalizirani *tattoo* salon sa svom potrebnom opremom, specifičan kontekst nastanka tetovaža iz JNA jest razdoblje odsluženja obaveznog vojnog roka u Jugoslaviji i oprema objedinjena u naslovu ovog poglavlja. Iako kriteriji za razvrstavanje tetovaža u pojedine sfere koje navodi ova autorica mogu donekle biti korisni, ukoliko ih se uzima previše doslovno postaju

kontraproduktivni¹⁸. Neovisno o tome jesu li plaćene i čime, jesu li u boji ili nisu te jeli se zaduženi *tattoo majstor* ikada prije u životu susreo s ovom praksom, tetovaže iz JNA mogu se promatrati kao zaseban „žanr“ unutar svijeta tetoviranja upravo na temelju izrazito specifičnog konteksta u kojem su nastale. Predlažem, dakle, da se pri tumačenju različitih sfera kulture tetoviranja kao glavni kriterij uzme kontekst u kojem je tetovaža nastala, te da se na temelju toga uz navedene četiri doda i peta sfera, *vojničko tetoviranje*.

Prije kraja ovog poglavlja želim se još kratko osvrnuti na usporedbu zatvorskih i JNA tetovaža. Iako je vojska totalitarni režim jednako kao i zatvor, u svojim intervjuima nisam uspio detektirati obilježja *bunta* tetovažom o kojemu piše DeMello. Premda tetoviranje u JNA formalno nije bilo dopušteno, prema iskustvima mojih kazivača ova se zabrana u praksi nije primjenjivala. Štoviše, neki od kazivača posvjedočili su da su i službenici JNA koji su im bili nadređeni također bili tetovirani. Dok god motivi nisu bili pretjerano subverzivni, na tetoviranje se s vrha gledalo s prešutnim odobravanjem.

7. Što sve tijela pamte?

U ovom poglavlju želim na primjeru specifične osobne povijesti jednog od sugovornika ilustrirati ulogu tetovaže u percepciji osobnog kontinuiteta i (re)konstrukciji vlastitog životnog narativa. Riječ je opet o najstarijem sugovorniku s kojim sam imao prilike razgovarati, osamdesetčetverogodišnjem gospodinu Ivanu iz malog mjesta na šibenskoj rivijeri, koji na nadlaktici desne ruke ima uspomenu na vojničke dane provedene u Tetovu 1950. godine u obliku ženskog portreta, djela inspiracije kolege iz kasarne (Prilog 4). No zanimljivija od same tetovaže je priča o njenom nastanku koja započinje puno prije razdoblja odsluženja vojnog roka. Priču u nastavku teksta iznosim u cijelosti¹⁹.

Naracija o tetovaži započinje epizodom o talijanskom opskrbnom brodu koji je 1942. potopljen u blizini šibenske Rogoznice. Gospodin Ivan, tada trinaestogodišnji dječak, zajedno s

¹⁸ Čak i neovisno o tetovažama iz JNA, čini mi se da su kriteriji prema kojima DeMello razvrstava tetovaže pretjerano kruti. Primjerice, nisam posve uvjeren da je nemoguće naći tetovaže u boji napravljene unutar zatvorske, a naročito ulične sfere, ili da neke tetovaže i unutar ovih sfera nisu napravljene besplatno.

¹⁹ Prvi dio priče raznim je digresijama razasut na nekoliko stranica transkripta, pa ga prenosim svojim riječima.

grupom prijatelja svojim se čamcem odvezao do olupine potopljenog broda u potrazi za materijalima koji se mogu iskoristiti ili prodati. Među brojnim pronađenim stvarima našao se i sanduk nalivpera, u kojima je moj sugovornik vidio dovoljan potencijal za prodaju da ih odlučuje ponjeti sa sobom. Međutim, u strahu od talijanskih vlasti nalivpera je izvadio iz sanduka i vezao ih u nogavice od hlača. Ispostavilo se da je ovo bila dobra odluka, pošto je grupa prijatelja s natovarenim čamcem po povratku na obalu bila dočekanica od talijanskih karabinjera koji su im zaplijenili sve što su uzeli sa sobom. Ipak, nalivpera nisu našli. Priča se nastavlja osam godina kasnije, 1950. godine kada Ivan odlazi u vojsku. U ovom razdoblju, još je uvijek imao nekoliko nalivpera uzetih sa potopljenog broda, a jedno od njih nosi sa sobom na odsluženje roka. Među ostalim vojnicima, u kasarni upoznaje Slovenca koji predlaže da mu Ivan pokloni nalivpero, a da će on njemu zauzvrat dati britvu i tetovirati mu nešto na ruci tintom iz pera.

„Ma kad je on vidio nalivpera u mene, on popizdia, ha ha... Ma više mi ni da mira. Njemu je pa vrug napamet. Nisan ja na kraj pameti ima... On meni govori – ja ću ti nacrtati to, ja ću tebi dat brijač – evo još je i danas u kući²⁰“.

U nastavku priče o tetovaži gospodin navodi reakcije ljudi na tetovažu nakon što se vratio iz vojske, ali još bitnije, iznosi i svoju ocjenu tetovaže kao jako kvalitetne, budući da je preživjela teške uvjete u kojima se nalazila zajedno sa svojim nositeljem. Ovaj dio prenosim u originalu:

„Hahaha, ma... Ma ko te šta pita tada... Ma ko je zna šta je to... Ma nije ih znalo od sto njih dva. Samo oni ljudi stariji, koji bi vidili na komu. A kad bi mi došli u brod, onda skini sve i samo u kupaće bi ostali. Ideš u oni pjesak, lito... A onda ti vide na ruci, pa te ćapa kogod za ruku – a koju si ovo kurbu nacrtao... Hehe, Je, je... Govorili su mi da kurbe crtati. A oni me zajebovali, a ja govorim – pivaj ti... To je onda bilo tako vrijeme... Ipak, ovo se ne briše... A on je to za pola sata sve napravio. Je, je... bia je dobar. Vidiš, ima joj priko šezdeset godina a još stoji... E, a di san ja liti sve radia... radia san u kupaćin gaćama bez robe. Kad bi oni pjesak iskrcavali, ništa nego kupaće... A ono je rat bia, sve siromašno... A ni nemaš ništa drugo nego motiku. Mašur i motiku, to ti je alat. A ko će ti dat drugo?²¹“

Osim što je ovako ispričana životna priča gospodina Ivana sama po sebi zanimljiva, ona u sebi nosi i neke implikacije bitne za ovaj rad. Prvo što možemo uočiti jest da je povijest

²⁰ Kazivač Ivan Lovrić, razgovor proveden 12.5. 2014. u Stupinu

²¹ Kazivač Ivan Lovrić

tetovaže neodvojiva od osobne povijesti njenog nositelja. Baš kao što tetovaža ne može postojati bez tijela koje je nosi, ni povijest tetovaže ne može biti ispričana bez referenci na čitav spektar događaja iz osobne povijesti njenog nositelja, od kojih neki naizgled mogu biti i nepovezani sa temom. Iako je, dakle, ova tetovaža nastala u vremenu služenja roka u JNA, specifične povijesne okolnosti utjecale su na formiranje narativa u kojem je ovo razdoblje u prisjećanju mog kazivača potisnuto nekim za njega bitnijim epizodama iz prošlosti. Prema njegovom viđenju, ključni događaji vezani uz tetovažu koju nosi, osim same njene izrade, smješteni su u razdobljima prije i nakon života u JNA. Što se tiče epizoda o tetovaži prije njene izrade, može se reći da je ovaj slučaj zaista izniman. Činjenica da je dotični gospodin u vojsci bio tetoviran tintom iz nalivpera s kojim je proživio neke dinamične događaje za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata jedinstven je primjer kako se povijest jednog predmeta, u ovom slučaju nalivpera, njegovom integracijom u tijelo „stapa“ sa osobnom poviješću nositelja. Ovaj „transfer sjećanja“ u kojemu se memorije vezane uz jedan predmet (nalivpero) njegovom dezintegracijom i ponovnim iskorištavanjem nekih njegovih dijelova (tinte) prenose na nešto drugo, ovaj put tetovažu, daje nam jedinstven uvid u to koliko je sjećanje zapravo dinamična kategorija, ali i u to koliko tetovaža kao platforma za prikupljanje najrazličitijih naracija može biti višeznačna i zbog toga neupućenom promatraču neshvatljiva. Naravno, pretjerano bi bilo iz svega ovoga zaključiti da bi se sjećanje na događaje sa talijanskog broda u slučaju izostanka tetovaže izgubilo. Činjenica je da je gospodin doživio sve o čemu priča, te da je sve ovo dio njegove osobne povijesti neovisno o tetovaži. Ipak, zahvaljujući tetovaži ova priča je zasigurno više puta ispričana nego što bi bila u slučaju da je nema. Ovdje se, čini mi se, odlično može primijeniti ranije navedena Connertonova ideja o tetovaži kao „pojačalu“ sjećanja koja kao neizbrisiva točka na vremenskoj crti osobne povijesti smješta proživljene događaje u uzročno-posljedični niz (usp. Connerton 2011: 143). Vidimo, dakle, da u navedenom slučaju povijest tetovaže nije ništa drugo doli životna priča mog kazivača, u kojoj se svi navedeni događaji na (vremenskoj crti) smještaju u odnosu na sjećanje o tetovaži, bilo da je riječ o događajima koji su joj prethodili (brod i nalivpera) ili o onima koji su se odvijali godinama nakon (koje je sve teške uvjete *izdržala*).

8. Uspomena iz JNA

Nakon što je u prethodnom poglavlju navedenim primjerom naznačen spektar različitih sjećanja koje ova vrsta tetovaže može posredovati, u ovom želim suziti fokus na konkretna sjećanja iz JNA i vrednovanja istih. Pretpostavka s kojom sam krenuo u pisanje ovog rada bila je da će se s vremenom oko tetovaža napravljenih u JNA formirati određene naracije o sveukupnom iskustvu vojske koje će sadržavati elemente *nostalgije*. Iako se kasnije ispostavilo da ovo ne vrijedi za sve moje sugovornike, o čemu će još biti riječi, u pričama većine kazivača mogle su se u većoj ili manjoj mjeri detektirati određene nostalgične note. Pogledajmo u nastavku jedan takav iskaz:

„Ma bilo mi je super [u vojsci] (...) A ovo je mene [tetovirao] jedan moj prijatelj od tamo, nije iz mog mjesta, al možda si čuo za to selo sad kad su bile poplave, zove se Drenovci. E, on je bio iz Drenovaca, ja sam iz Račinovaca. To je tu, daleko ko oдавde do grada. Onda smo bili skupa u odjeljenju, ista četa isto sve (...) A imao sam tamo dobrih prijatelja. Najbolji su mi bili prijatelji jedan Crnogorac i jedan Srbin, Ranko se zvao. A ovaj drugi... E, zaboravio sam kako se zvao ovaj Crnogorac. Al to su bili geniji, znaš. Ne ko danas, danas gledamo samo ta nacionalna pitanja. Prije je to bilo drukčije. Bilo je, kako se to zvalo... Bratstvo i jedinstvo. Onda smo to gledali tako. A to se danas mijenja, niko ni s kim ne može, ni u familiji ne razumiju jedno drugoga...²²“ (Stipe)

Vidimo, dakle, da proces prisjećanja iniciran razgovorom o tetovaži u navedenom ulomku nadilazi samo iskustvo vojske, te da se na temelju pojedinih upamćenih doživljaja i odnosa pozitivan stav o životu u JNA poopćuje i prenosi na sveukupnost života u bivšoj državi i sistemu. Ovome se, pak, u nastavku oštro suprotsavlja današnje stanje stvari u kojem „ni u familiji ne razumiju jedno drugoga“ koje implicitno biva ocijenjeno kao neusporedivo lošije. Ovakva interpretacija nedvojbeno navodi na zaključak kako se ovdje zaista radi o *nostalgičnom* diskursu, budući da se „distopična sadašnjost nalazi na provjeri utopijske prošlosti“ (Velikonja 2010:32).

Ipak, da nostalgija nije jedini način odnošenja prema vlastitoj prošlosti u JNA pokazati će sljedeći ulomak iz drugog intervjua:

²² Kazivač Stipe Franjić, razgovor proveden 22.6. 2014. U Hvaru

„Gubljenje vremena za ništa. Ništa drugo, to je tako bilo. (...) A slušaj, nije nikome bilo [dobro]. Bia si u žici, ima si 19 dana godišnjeg odmora u 15 miseci. Dobro, ja san prva generacija koja je sa 18 skinila na 15 miseci. A znaš koliko ti je važno tih 90 dana. Ma to ti je bilo samo ispiranje mozga, ništa drugo ta vojska nije bila. Samo ispiranje mozga. Uvik su ti trubili isto, neka politička nastava, neka teritorijalna obrana, neka ova obrana, neka ona obrana. (...) Onda bi ti došli oni šta su bili zastavnici i ti desetari, onda bi ti ti desetari razbojnici došli u hodnike di su bile puške i nalili bi vode unutra. Onda ujutro kad ideš na smotru, šta ti znaš jeli, al gledaš u pušku. A ujutro puške na pregled, onda je otvoriš a ono unutra sve zardalo. Ma ne meni samo, nego nas dvadeset. Ma to ludo. Ma to je bilo maltretiranje, eto... Ma nula bodova, rekli bi. Nije se niko usrićia s njima. (...) A jedan put san bia sanja, to je bilo davno, da me vratilo u vojsku. Da nisan odslužia do kraja. A ja in dokazujen, pokazujen papire i sve. Ajme... Probudia san u snu i plaka san. Da moran ponovo u vojsku. Jebemu mater, a?²³“ (Milivoj)

Očito je da u slučaju navedenog kazivanja nema ni traga „tuge za izgubljenim vremenom“, niti idealiziranja vlastite prošlosti. Dapače, ako išta, možemo reći da je situacija ovdje obrnuta – prošlost je sama po sebi dovoljno distopična da je sadašnjost, kakva god ona bila, neosporno bolja, i to samo zato što je potisnula ono što je bilo prije.

Imajući u vidu ova dva bitno različita načina u odnošenju prema prošlosti, zanimljivo je promotriti kako se navedeni pojedinci osjećaju u vezi svojih tetovaža koje se direktno referiraju na razdoblje o kojem se priča.

„Ja sam to napravio za svoj gušt. (...) Ako ti meni vjeruješ, ja nekad namjerno ovako stavin ruku kad sjedim, da vide... Pa kome smeta, ne mora gledat, baš me briga. Pa al mora gledat? Ne mora. Ako ti se ne sviđa, okreni glavu tamo i nemoj obraćat pažnju. Eto tako“.. (Stipe)

„Niti bi skida, niti prikriva ni ništa. Neka stoji 'vako, ko voli neka gleda a ko nevoli neka ne gleda. I gotovo. (...) Ja san to služia i to je meni ostalo, ne mogu ja od toga uteć, jel tako? A tu san bia, e... A neko se tog srami. Zašto si, govore, napisa JNA? Pa šta ima veze, a di si ti bia? Bia si u JNA i gotovo“. (Milivoj)

Iako se stavovi o životu u JNA kod dvojice navedenih kazivača bitno razlikuju, vidimo da se u pristupu prema tetovaži i ne razlikuju toliko. I dok je kod prvog (Stipe) ovakav stav donekle

²³ Kazivač Milivoj Lovrić, razgovor proveden 12.5. 2014. u Stupinu

očekivan budući da tetovaža kod njega budi neke lijepe uspomene, navedeni citat drugog kazivača (Milivoja) može djelovati zbunjujuće. Kako to da mu, usprkos izrazito lošim uspomenama iz vojske, ipak nije mrsko svakodnevno i neprekidno nositi ovo obilježje? Odgovor na ovo pitanje pokušat ću ponuditi u sljedećem poglavlju.

9. Razlomljena prošlost – osobni i društveni (dis)kontinuiteti

Zašto, dakle, vrlo različiti stavovi o životu u JNA ne utječu na stvaranje jednako različitih stavova o tetovaži koja svojom simbolikom direktno upućuje na ovo razdoblje života? Odgovor se, smatram, može ponuditi vratim li se sada nakratko na ranije naznačenu Velikonjinu misao o tome da je u postsocijalističkim zemljama „disruptivni proces raznih tranzicija“ kod ljudi uzrokovao lomove u narativima uspomena, i to na dva nivoa: osobnom i društvenom. U pokušaju nadilaženja osobnih i kolektivnih diskontinuiteta uzrokovanih ovim lomovima, pojedinci i zajednice bili su prisiljeni revidirati svoju prošlost i s odmakom joj dati novi smisao. Ukoliko se u ovom procesu rekonstrukcije nepovratno izgubljenoj prošlosti da pozitivan predznak, kao u slučaju prvog citiranog kazivača iz prethodnog poglavlja, radi se o nostalgičnim narativima proizašlim iz ideologija pasatizma, a ukoliko se o svršenom vremenu misli suprotno, kao što misli drugi kazivač, riječ je o svojevrsnim *antinostalgičnim* diskursima koji obično proizlaze iz progresističkih ideja. Ipak, kada je riječ o pojedincima čije je tijelo *trajno* obilježeno „stigmom“ prošlosti, poput nositelja tetovaža iz JNA, prije ikakvog vrednovanja ovog dijela prošlosti nužna je afirmacija tog dijela prošlosti kao *svojeg* (*ne mogu ja od toga uteć...*). Pošto je tetovaža integrirana u osobno a ne u političko tijelo pojedinca, nositelj JNA tetovaže neovisno o svom trenutnom stavu o JNA prvo sam sebi mora objasniti svoju tetovažu i postaviti je u kontekst svoje osobne povijesti. Drugim riječima, različito od spomenutih zajednica pamćenja koje se svjesno i voljno okupljaju oko pitanja „što ne smijemo zaboraviti“, za ljude s ovim tetovažama rekonstrukcija prošlosti započinje s pitanjem „što *ne mogu* zaboraviti“. Radi se, dakle, primarno o nastojanju da se održi osobni kontinuitet u uvjetima političkog diskontinuiteta, a tek se na rezultatima ovih nastojanja da se izlomljena prošlost ponovno sastavi grade naracije koje mogu ali i ne moraju sadržavati elemente nostalgije.

Ovdje treba još jednom naglasiti da ovo retrospektivno vrednovanje nekadašnjeg „stanja stvari“ nikada nije ni autonomno ni objektivno, te da se često oslanja na selektivno upamćenu prošlost. No ovo ne znači da stavovi nekih današnjih „nostalgicara“ i „antinostalgicara“ nisu dijelom zasnovani i na zaista različitim iskustvima prošlosti. Većina kazivača koji su razdoblje odsluženja vojnog roka ocijenili kao (u manjoj ili većoj mjeri) pozitivno životno iskustvo u razgovoru nisu isticali neke izrazito traumatične epizode, dok je moj jedini sugovornik sa izrazito negativnim stavom o JNA izdvojio čak njih nekoliko (1). Iako je, dakle, „veza selektivno pamćene povijesti i identiteta političke naravi“ (usp Brkljačić i Prlenda, 2006: 10), čini mi se da u istraživanju bilo kojeg segmenta života u JNA ne treba zanemariti ni činjenicu da govorimo o velikom geografskom prostoru i širokom vremenskom periodu u kojem je svaka pojedinačna generacija vojnika proizašla iz svojevrsnog „uskog grla“ sistema regrutacije koji je ljude najrazličitijih društvenih, ekonomskih i kulturnih pozadina spajao u privremenu i umjetnu zajednicu. Imajući na umu da se ovdje radi pretežito o nasumičnom odabiru, nije nemoguće da su u ovome neki zaista prošli „bolje“ od drugih.

10. Zaključak: 'Ko to više gleda...

Naveo sam, dakle, da ove tetovaže za svoje nositelje nisu nužno nabijene pozitivnim emocijama, te da samo posjedovanje ove vrste „uspomene“ ne kvalificira nužno njihove nositelje kao nostalgične pojedince kojima je služba u JNA jedan od utemeljujućih događaja u životu. S druge strane, u prvom poglavlju rasprave naznačeno je da ipak postoje pojedinci koji njeguju svoje uspomene na ovo razdoblje života koje je za njih jako bitno, te da ovi ljudi pokazuju tendenciju združivanja u zajednice pamćenja, poput navedenog foruma. U ovom, zaključnom poglavlju želim ponuditi sintezu svega rečenog i prikazati tetovaže iz JNA kao svojevrzne *figure sjećanja*, pošto smatram da ispunjavaju sva tri kriterija koja Assman navodi, a to su:

1) *Vezanost za prostor i vrijeme*, što je čini mi se samo po sebi jasno u „klasičnom“ modelu tetovaže (prilog 1) koji se sastoji od natpisa JNA uz koji stoji *datum* i *mjesto* izrade, ili kako je to sročio jedan od mojih sugovornika: „Kad me neko pita kad san bia u vojsci onda rećen - evo evo čekaj, ne mogu se sitit, evo ti pogledaj, piše. Razumiš, to recimo. Nemoš se odma ni sitit kad si

bia. Onda ja njemu kažen - Eto, jesi pročitao – jesi. Eto sad znaš kad sam bio u vojsci. Ovo je dokaz, nema jače od ovoga.²⁴;

2) *Vežanost uz grupu*, uz zajednicu bivših vojnika iz JNA, i to neovisno o tome koliki značaj tom dijelu prošlosti nositelj tetovaže danas pridaje. Nije, dakle, nužno da se sami nositelji ovih tetovaža snažno identificiraju sa zajednicom bivših vojnika iz JNA ili uopće sa ovim segmentom svoje osobne povijesti. Dovoljno je da postoji određena zajednica ljudi, koju nositelj može ali i ne mora priznavati kao svoju, koja će prepoznavati ove tetovaže kao dio *svoje* kolektivne prošlosti s kojom se identificiraju njeni članovi.

3) Sposobnost rekonstrukcije, koja se očituje na dva nivoa: *individualnom*, jer su svi sugovornici u intervjuima kroz priču o svojoj tetovaži konstruirali vlastitu sliku o cjelokupnom životu u JNA; i *kolektivnom*, jer se navedena „zajednica pamćenja“ u svojim rekonstrukcijama ovog za njih važnog dijela prošlosti oslanja, između ostalog, i na tetovaže iz JNA.

Kada se stvari ovako postave, moguće je zaključiti da su ove tetovaže kao figure sjećanja svojevrsna materijalna uporišta sjećanju na JNA, koja izmiču uobičajenoj, turbulentnom tranzicijom uzrokovanoj šutnji o ovome dijelu osobnih, ali i kolektivnih prošlosti velikog broja ljudi diljem bivše države.

²⁴ Kazivač Joško Tomić, razgovor proveden 16.5. 2014. u Splitu

Prilozi:

Prilog 1:

Primjer „klasične“ tetovaže iz JNA. Uslikano
22.6. 2014. u Hvaru. Kazivač Stipe Franjić.

Prilozi 2 i 3:

Primjeri „profesionalnih“ tetovaža iz JNA. Slike preuzete sa Foruma bivših pripadnika nekadašnje JNA (<http://jna-sfrj.forum-aktiv.com/t1231p30-tetovaze-iz-vojske>)

Prilog 4:

Tetovaža Ivana Lovrića (84). Uslikano 16.9. 2014.

Popis izvora:

Kazivači:

Ivan Lovrić (84)

Milivoj Lovrić (59)

Vinko Kuzmanić (60)

Stipe Franjić (71)

Joško Tomić (63)

Internetski izvori:

Forum bivših pripadnika nekadašnje JNA (<http://jna-sfrj.forum-aktiv.com>)

PETROVIĆ, Tanja. 2011. "Šta će nama vojničke priče? Sećanje na JNA na područjima bivše Jugoslavije" Link: http://www.drzavljanska-vzgoja.org/portals/0/dokumenti/clanki/petrovic_dmg_1.pdf (pristup 7. 3. 2014.)

Literatura:

ASSMAN, Jan. 2006. "Kultura sjećanja" U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 47-77.

BRKLJAČIĆ, Maja, Sandra Prlenda. 2006. "Zašto pamćenje i sjećanje". U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 21-43.

BUCKLAND, A.W. 1888. "On Tattooing". *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 17: 318-328

- CHARMAZ, Kathy. 2006. *Constructing Grounded Theory*. Sage Publications, London.
- CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Antibarbarus, Zagreb.
- CONNERTON, Paul. 2011. *The Spirit of Mourning: History, memory and the body*. Cambridge University Press, New York
- DEMELLO, Margo. 1993. "The Convict Body: Tattooing among Male American Prisoners." *Anthropology Today*, Vol. 9, No. 6: 10-20
- EMERSON, Robert M, Rachel I. Fretz i Linda L. Shaw. 1995. *Writing Ethnographic Fieldnotes*. The University of Chicago Press, Chicago.
- GEERTZ, Clifford. 1973. "Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture". U *The Interpretation of Cultures: selected essays*. New York: Basic, 3-30
- HALL, Stuart. 1997. "The Work of Representation." U *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, ur. Stuart Hall. London: Sage Publications, 1-74.
- HUSSERL, Edmund. 1983. *Ideas*. Martinus Nijhoff Publishers, Boston.
- NORA, Pierre. 2006. „između pamćenja i historije. Problematika mjesta“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 21-43.
- PITTS, Victoria L. 2003. *In The Flesh*. Palgrave Macmillian, New York.
- OLICK, Jeffrey K. i Joyce Robbins. 1998. "Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. U *Annual Review of Sociology*. Vol 25: 105-140.
- SANDERS, Clinton R I D. Angus Vail. 2008. *Customizing The Body*. Temple University Press, Philadelphia
- SCHILDKROUT, Enid. 2004. „Inscribing the body“. U *Annual Review of Anthropology*, Vol. 33: 244-319.
- VELIKONJA, Mitja. 2010. *Titostalgija*. Biblioteka XX vek, Beograd